

**Vojislav D. NIKČEVIĆ** (Podgorica)  
UDK 930.85(497.16)

## OSUDA PAGANSKE I INSTITUCIONALIZACIJA HRIŠĆANSKE DRAME NA PROSTORIMA DUKLJANSKOG ARHIEPISKOPATA U III I IV VIJEKU

Autor govori o „novoj hrišćanskoj drami“ koja se pojavila potkraj III i početkom IV st. na Ilirikumu, na grčkom, nešto manje na latinskom i tek rijetko u na aramejskom. Po za sada proučenim tekstovima, najvjerovatnije se novi žanr hrišćanske dramske književnosti koji je pripovijedao o suđenjima hrišćanima pred sudskim institucijama carstva začeo u Heladi, u Korintu i Ahaji, i na jugu Ilirikuma u tri velika mitropolitska-arhiepiskopska sjedišta, Draču, Ohridu i Diokleji koja će jedina od iliričkih crkvenih centara, krajem IV vijeka ponijeti prestižni i od presudnog uticaja na širenje hrišćanstva naziv “metropolia prima”.

Teorija i nauka o književnosti još nijesu utvrdili kada nastaje hrišćanska drama i na kojim prostorima. Pretpostavlja se da je protohrišćanska dramska književnost nastala u III i II vijeku prije nove ere, nakon što je, na Ptolomejev zahtjev a za potrebe Aleksandrijske biblioteke, na grčki jezik preveden dio starozavjetnog korpusa tekstova. Čuvena *Septuaginta* tada je prihvaćena ne kao hrišćanska misao već kao jedan od najznačajnijih korpusa književnih tekstova Istoka, koji je, između ostalog, imao i religijski karakter. Tekstovi *Septuaginte* nijesu pripadali korpusu sakralne književnosti Jevreja, već su smatrani *istorijom jevrejskog naroda i njegovog teogonijuma* i kao takvi su na svicima papirusa bili čuvani u Hramu Zavjeta u Jerusalimu.<sup>1</sup> Najstarija redakcija tekstova bila je

---

<sup>1</sup> „*Septuaginta* (*Septanta*) prva je verzija jevrejske Biblije sačinjavana na grčkom počev od III vijeka prije naše ere u Aleksandriji, od strane Jevreja, za koje se kaže da ih je bilo ‘sedamdesetorica’. (...) Od antičkih je vremena *Septuaginta* bila predmet sporenja; najprije je bila slavljena u helenističkom judaizmu, zatim ozbiljno prepravljana i, konačno, odbačena od strane palestinskog judaizma (od strane žreca jerusalimskog Hrama Zavjeta – primj. V. N.). Prihvaćena od prvih hrišćana služila je kao model za većinu ostalih starih (antičkih) verzija Biblije i čak je ostala kao uput za savremene crkve takozvanog ‘grčkog obreda’.“ (G. Dorival, M. Harl, O. Munnich: «*Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien*», Paris, 1994, p. 6)

predviđena za čitanje u službi kulta i o danima vjerskih svečanosti u doba nakon pada Jerusalima u ruke Vavilonjana, potom Persijanaca i, konačno, Rimljana. Jedini cilj zavjetnih sveštenika Hrama bio je da sačuvaju tradiciju naroda od vremena naseljavanja u Palestinu, da sa njom upoznaju potomstvo koje je stasavalo u okrilju moćnih država Istoka i održe ga u jedinstvu stvarajući svijest o neophodnosti opstanka kroz „nacionalnu homogenizaciju“.<sup>2</sup> Ti i ostali jevrejski tekstovi, nakon stvaranja kratkovjeke Aleksandrove „helenske imperije“, prevedeni su u cjelosti na grčki i tako Heladi i tadašnjoj „svjetskoj kulturi“ prvi put ponudili *Hroniku o nastanku svijeta i naroda* po redakciji koju su utvrdili jevrejski žreci iz epohe poznog Judejskog carstva.<sup>3</sup> Proučavanje tog najstarijeg sloja tekstova ukazuje da su dijelom pisani u razbijenom stihu, čija metrika i obrasci još nijesu utvrđeni, u formi epa ili didaktičko-religijske poeme. Istraživači uočavaju da je korpus starozavjetnih tekstova raznorodan; pored istorijskih djela, kakva su, recimo, *Knjiga o carevima* i *Četvrta knjiga Mojsijeva*, tu se nalaze novele i romani stvarani po egipatskim prototipovima iz epohe smiraja Starog i nastajanja Srednjeg carstva, kao i gotovo svi žanrovi lirike, melike, za koje se do skoro tvrdilo da su tvorevina helenskog duha.

*Knjiga o Jovu*, *Knjiga o Jestiri* i *Knjiga o Rut* bile su, prema najnovijim istraživanjima, religijske „svete drame“, izvođene u portiku hrama; i djelovi velikih epskih ciklusa koji su pripovijedali o dodiru „izabranog naroda“ sa Bogom imali su inscenacije u okviru praznovanja

<sup>2</sup> „Prve jevrejske kolonije u Egiptu izgleda da se mogu naći u epohi nemira koji je uslijedio nakon zauzeća Jerusalima od strane Navuhodonosora 587. godine prije naše ere. Grupe Jevreja, čiji je prorok bio Jeremija, izbjegle su u Egipat oko 580. godine prije nove ere. Najbolje je proučena od ovih emigracija kolonija jevrejskih najamnika na Elefantini, ostrvu u delti Nila. Ovi koloni obrađivali su i prenosili sa oca na sina zemljišne posjede koji su im pripali diobom. Ova je jevrejska kolonija, koja je imala svoj Jahveov Hram, izgleda nestala oko 400. godine prije naše ere...“ (A. Paul: *«Le Monde des Juifs»*, Paris, 1981, p. 95). Jevreji ipak ostaju u Egiptu i njihova kolonija zanatlija, trgovaca i učenih ljudi jedna je od najbogatijih u Aleksandriji već od početka osnivanja ovoga grada (Jevreji su tu dovedeni po naređenju Aleksandra Makedonskog), da bi krajem stare i početkom nove ere postala najmoćnija kolonija – imali su svoj kvart i dio luke.

<sup>3</sup> „Nakon ubistva velikog sveštenika jerusalimskog hrama Oniasa III 170. godine prije nove ere, njegov je sin Onias IV prebjegao u Egipat. Zahvaljujući kralju Ptolomeju VI Filometoru (181–145. godine prije nove ere) i njegovoj ženi Kleopatri II, mogao je da se naseli na teritoriji ili zapadno ili južno od Delte (Nila), na „Oniasovoj zemlji“. Onias je osnovao grad Leontopolis. Kao vođa autonomne jevrejske zajednice sagradio je hram i stvorio dinastiju. (...) Hram je nestao tek 73. godine naše ere, pošto su ga razrušili Rimljani po Vespazijanovom naređenju...“ (*ibid.* p. 103).

kulta.<sup>4</sup> Elementi dramskog, čak i inscenacije, uočavaju se i u *Knjizi proroka Jone*, ali ova, kao i još nekoliko knjiga iz starozavjetnog korpusa tekstova, pokazuje izuzetnu sličnost sa egipatskim žanrom „romana o izbavljenju“, čije su karakteristike „naslage“ takozvane „religijske fantastike“. Bez odgovora u ovom času ostaje pitanje da li je ova vrsta proze, zasnovana na postulatu o „tri jedinstva“ – mjesta, vremena i radnje, za koji se do skoro (kod mnogih i danas) smatralo da je utemeljen antičkim horskim pjesništvom, doživljavala brojne postavke povodom javnih praznika, na zabavama, u krugovima laičkim a ne hramovskim.<sup>5</sup> Ovo pitanje vezano je za niz drugih koja se tiču opšte žanrovske podjele književnosti tog vremena i konstituisanja novih književnih rodova, pa za sada mora da ostane po strani. Činjenica je da su u Judejskom carstvu znali za dramski tekst, da su obrasce ovog književnog žanra preuzeli od Egipćana i Vavilonjana i da epoha rane jevrejske književnosti pripada persijskoj i hinduskoj – nije utvrđeno na koji su način ove tri literature nastale, oko 1000. godine prije nove ere, međusobno se prožimajući, ali i letimičan pogled na najznačajnija djela pisana po obrascu dramske književnosti (tragička radnja: ličnosti i njihova

<sup>4</sup> *Treća Knjiga Mojsijeva*, glave 9-27, predstavlja dramski komad u najboljem smislu – ovaj dio Petoknjižja govori o Mojsijevom suočavanju sa bogom. Dijalog kao da je „pre-pisan“ iz nekog helenskog horskog pjesničkog komada, u kome se junak tragedije obraća bogu u času prinošenja žrtve na još paganskom oltaru.

<sup>5</sup> „Od epohe ‚Drugog Hrama‘ (nakon vavilonskog zavojevanja, u prvoj polovini VI stoljeća prije nove ere – primj. V. N.) duhovnim životom Jevreja upravljali su i vodili ga učeni ljudi poznavaoći Pisma – književnici, koji su bili okupljeni u specijalnom duhovno-administrativnom tijelu (Velikom savjetu, a kasnije Sinedrionu). Služba Bogu obavljala se samo u Jerusalimskom hramu, a u drugim gradovima i mjestima postojala su mjesta molitvenih okupljanja (sinagoge). Ona su posebno dobila na značaju poslije pada ‚Drugog Hrama‘; saglasno religioznoj dogmi judaizma, sve do ponovnog ustanovljenja Jerusalimskog hrama dalje bogoslužjenje smatralo se nemogućim. Tada je vlast Sinedriona prenijeta na autoritet posebnih vjeroučitelja – rabina. U tom se razdoblju religija Jevreja pretvara u vjeru, zasnovanu na pisanoj dogmi i zvanično uređenu, što je dovelo do stvaranja kanona Svetog Pisma. (...) U prvom redu birale su se knjige u kojima je izložena ideja dokazivala da je autor bio nadahnut Bogom. (...) Sva stvorena književna djela bila su podvrgnuta redakciji...“ (И. Дьяконов: «Древнееврейская литература», Москва, 1973, р. 543-544). Krajem VI stoljeća prije nove ere i u V i IV, kada su potpuno razvlašćeni književnici i kada je upravna religijska vlast prepuštena novoj kasti sveštenika, završen je veliki poduhvat „ujednačavanja svetih spisa“ – tada su svi dramski tekstovi, melika, romani i hronike, uklopljeni u kodeks religijskih tekstova koji je smatran svetinjom, *Toru*. Ipak, u zajednicama Jevreja u Egiptu i Heladi opstala je tradicija: na velikim svečanostima posvećenim najvećim božanstvima Istoka, kakva su bila Velika Majka Bogova Kibela, Izida, Amon, na dane jevrejskih praznika izvodile su se, nakon liturgijske službe, inscenacije starozavjetnih spisa, onog njihovog dijela koji nije ušao u kodeks *Tore*.

kob zbog ogrješenja o božanske zakone) ukazuje da su jevrejska, persijska i hinduska dramska književnost utemeljene na modelima utvrđenim za velikog uspona Sumero-Vavilona i Egipta u III milenijumu prije nove ere.

Činjenica da se prijevod i prva „državna redakcija“ starozavjetnog i ostalog jevrejskog korpusa tekstova obavila na helenističko-egipatskom prostoru, u „gradu svih naroda“ Aleksandriji, ukazuje da je tada prvi put izvršeno zvanično, pok okriljem carsko-kraljevske vlasti i po nalogu institucija državne kancelarije, „prenošenje“ književnih dostignuća Jevreja, Persijanaca i Hindusa u takozvani helenski civilizacijski krug – starozavjetni korpus tekstova postaje od tog časa baština Evrope. Krajem III i u II vijeku prije naše ere dio tog korpusa u tzv. „helenističkoj obradi“ prenosi se na Ilirikum, potom na jug i središnji dio Italije i južnu Galiju.<sup>6</sup> Tekstovi iz te epohe praktično su nepoznati; malo fragmentarnih a uputnih svjedočenja nalazi se u navodima retora i filozofa i sporadičnom spomenu u daleko poznijim italiskim hronikama pisanim na grčkom i latinskom. Podatak da u II vijeku prije nove ere Jevreji traže zaštitu rimske države

<sup>6</sup> „Najprije, ako su za hrišćanske autore antike referenca tekstovi Septuaginte, neki su od jevrejskih tekstova bez dvoumljenja prihvatani sa uvažavanjem, čak i ako nijesu postali kanonski. Konačno, tumači antike nijesu znali za istorijsko-kritički metod i nijesu mogli da pretpostave postojanje različitih tradicija u jednom tekstu koji je smatran za objelodanjenje (božanske riječi – primj. V. N.). Pored književnih čitanja Biblije, gdje se sve vezivalo za značenje imena ličnosti i mjesta, oni su naročito isticali figurativni ili alegorijski metod, kao što to pokazuje primjer stoičara i Filona. To im je dozvoljavalo da odbace ono šta im se činilo nejasnim ili kontradiktornim. Konačno, autori ovoga vremena više su reagovali na trenutnu političku situaciju ne trudeći se da uspostave teorije o istoriji. (...) Rim se (u jevrejskim tekstovima – primj. V. N.) najprije pojavljuje kao saveznik Jerusalima protiv Seleukida. U Knjizi proroka Danila, pisanoj oko 167–164. godine prije nove ere, u kojoj se pod četiri carstva označavaju Vavilonsko, Persijsko, Međansko i Makedonsko, koja su jedno za drugim tlačila Izrael, nalazi se aluzija na pohod Rimljana, tekst ih naziva Kittim, protiv Antioha IV Epifanija 168. godine prije nove ere...” (Hervé Inglebert: “Les Romains chrétiens face à l’histoire de Rome”, Paris, 1996, p. 25). U III stoljeću i prvoj polovini II vijeka prije nove ere jevrejski tekstovi, različiti nekanonski i kanonski zbornik Tore, bili su poznati na Ilirikumu ili u prevodu na grčki ili u redakcijskoj obradi na tračko-makedonskom i skitskom, što znači i pra- ili paleoslovenskom jeziku. Makedonija je u jednom razdoblju bila protektor jevrejskih prostora – sve do stvaranja novog Judejskog carstva krajem II i početkom I vijeka prije nove ere kao posljedice jevrejskog sukoba sa Seleukidima. (Na to ukazuju posredna svjedočenja ranih helenističkih periegetičara). Septuaginta je prenijeta na prostore Ilirikuma odmah po prevođenju, izgleda po volji nasljednika Aleksandra Makedonskog. (И. Дьяконов, op. cit., p. 544)

ne bi li prekinuli dominaciju makedonskih vladara u Palestini posredno ukazuje da je oko 160–110. godine prije nove ere počela kratkotrajna epoha nešto bržeg prenošenja jevrejske kulture na Italikum, koji, baš pri kraju tog perioda, počinju da potresaju borbe za prevlast određenih porodica<sup>7</sup> – to označava potpuno slamanje helensko-makedonske (grčke, tračke i skitske) vojne moći i početak rimskog iskrcavanja na Ilirikum. Dva vijeka kasnije, nakon jevrejske pobune protiv Rima 66–70. godine naše ere, jevrejski spisi, proučeni tek fragmentarno, počinju smatrati Rim i njegovu vojnu silu za jednog od najvećih neprijatelja svoga naroda.

O rimskoj dramskoj književnosti pisanoj na latinskom do rane hrišćanske epohe, od I do III vijeka naše ere, zna se veoma malo. Nešto više podataka i svjedočenja postoji o literaturi koja je stvarana na demotskom, aramejskom i grčkom jeziku, koja se brzo širila i bila cijenjena u helenofilskim i helenističkim krugovima sjevera Mediterana i Ilirikuma. Malobrojna poznata djela rane hrišćanske dramske literature nalaze se najviše u korpusima gnostičkih tekstova ili onom sloju kanonske hrišćanske književnosti koji je zvanično, aktima rimske pontifikalne kancelarije, proskribovan od „državne crkve“ nakon prvih dvaju vaseljenskih sabora. Tijesno su vezana za klasičnu helensku književnost epohe velikih tragičara jer se služe njenim iskustvima, pokušavajući da izmijene kliše uspostavljen od Eshila, Euripida i Sofokla, koji je podrazumijevao princip ogrješenja junaka o božanske zakone i kaznu koja slijedi, a koja dovodi do njegovog očišćenja i tragičnog raspleta. Antička je tragedija bila carstvo Tihe, boginje slučaja ili sudbine, sve se odvijalo po samo njoj znanim zakonima; ljudska jedinka, po pravilu mitološki heroj ili izdanak njegove loze, bila je u njenoj vlasti – Tiha je prema ljudskom biću bila nemilosrdna, kao i ostala božanstva paganskih panteona, ništa manje od jevrejskog Jehove, koji je sa hrišćanskim učenjem ušao u tokove helenističke kulture. Kako nijesu poznate, osim u naznakama, egipatska, persijska, hindska i vavilonska kulturna drama, to se ne može dati pravi sud ni o jevrejskoj. Sporadične naznake ukazuju da su u vrijeme Ehnatonove reforme, sredinom II milenijuma prije nove ere, postojale svečane inscenacije posvećene novom monoteističkom božanstvu Atonu, ali se taj vid stvaralaštva izgubio brzo nakon propasti faraonovih zamisli. Trag te reforme i književnosti vezane za nju, po najnovijim izučavanjima, sačuvao se u djelima antičkih

<sup>7</sup> Godine 161. prije nove ere jevrejska država „postaje država – saveznik Rima, što će Jevrejima donijeti diplomatsku zaštitu pred namjerama Seleukida...“ (*Hervé Inglebert, op. cit., p. 26*)

tragičara, najviše Eshilovim i Sofoklovim. Ustanovljeno je da se i kod jednog i kod drugog velikana drame spominje bog u Ehnatonovom strogo monoteističkom i poznije hrišćanskom smislu – kao beskrajna sila koja je tvorac i stvaralac i na čijoj su periferiji ljudska bića i živi svijet.<sup>8</sup> Ljudi i živi svijet su, prema dvojici velikih tragičara, beskrajno udaljeni od božanskog, koje ih posmatra prepuštajući ih nesavršenstvu – kao dio božanskog svijeta zavise od božanske volje, ali konačni ishod ljudskog izbivanja u poretku materijalne stvarnosti zavisi od bogu podređenih božanstava, poput Tihe, a najviše od same jedinke koja je, po pravilu, uvijek žrtva okolnosti koje stvara njeno okruženje te sopstvenog neznanja. Po dvojici antičkih tragičara, Bog je Jedan, Svedržitelj i Gospodar Vaseljene.

Antička retorika epohe ranog hrišćanstva, tražeći način da prosudi o tvorevinama nove književnosti koja se pojavila u hrišćanskim zajednicama, prevashodno na prostorima Bliskog i Srednjeg istoka, ima jednu mogućnost za poređenje – helensku literaturu i helensko horsko pjesništvo. Takođe, hrišćanska književnost koja se pojavljuje u učenim krugovima bogatih na prostorima Sirije, Palestine, u Antiohiji, Jerusalimu i Aleksandriji, gdje već postoje prve hrišćanske obrazovne institucije,<sup>9</sup> za uzor ima nasljeđe Istoka

<sup>8</sup> Ranohrišćanski filozof i retor Teodoret iz Kira u svom programskom spisu *Terapija protiv helenskih bolesti*, u poglavlju „Svjedočenje o Sofoklu i Sokratu saglasno Svetom Pismu“ navodi: „Evo, dakle, šta bi uostalom valjalo činiti kod Grka, Rimljana, Egipćana, čak i kod Jevreja i kod ostalih Varvara. Ali, nakon epifanije našeg Boga i Spasitelja, sve se ovo rasprostrlo i božanski zakoni Jevandjelja priješli su u institucije Države. Iako je pisao tragedije o onim užasnim zločinima, Atinjanin Sofokle govorio je Bogu riječima izvršnim i sa najvećom mudrošću, izlažući ruglu statue demonu i nepravdu prinošenja žrtvi; on to ovako izražava:

*Postoji samo jedan Bog, uistinu, jedini,  
Koji je načinio nebo i zemlju beskrajnu,  
I beskrajno plavetnilo mora, i snagu vjetrova,  
Ali, gomila smrtnika, zabludjelih u srcima,  
Mi podigosmo, ne bi li zasnule naše nesreće,  
Statue bogova, od kamena, u bronzi,  
Urađene od zlata ili od slonovače;  
Okružujući ih žrtvama i slavopojkama*

*Mislili smo da tako ispunjavamo čin vjere...*“ (Théodoret de Cyr: *«Thérapeutique contre des maladies helléniques»*, Paris, 1958, vol. II, p. 308-309).

<sup>9</sup> „U Aleksandriji (...) Jevreji su imali naročit statut. Većinom vrlo obrazovani (...) bili su vjerovatno u vezi sa grčkim ili egipatskim umovima iz svoga kraja... (...) Činjenica je da je hrišćanstvo vrlo brzo imalo prefinjene umove. Dokaz za to je Didaskalija (Škola katehista) koju je osnovao episkop Julijan 180. godine....“ (Pjer di Burge: *„Koptska umetnost“*, Novi Sad, 1970, p. 25).

i, prije svega, stvaralaštvo nastalo na helenizovanim prostorima i pod presudnim uticajem grčke kulture. Na jednoj su strani horsko pjesništvo, tragičko i komičko, prvi veliki kritički i komparativno provjereni sudovi o stvaralaštvu koji su dali prve sisteme umjetnosti i već oformljenu estetiku, što su utemeljili Platon i Aristotel, a na drugoj su takozvana popularna književnost, stvarana u krugovima bogatih i učenih, i niz tzv. *opera minora*, djela koja su imala za cilj ne da budu poučna već da zabave, razgale, pišu o čovjeku i njegovom udesu bez prizivanja božanskih bića i od Platona propisanog „božanskog nadahnuća“. Na drugoj strani, Platonova „teorija cenzure“ iznijeta u *Državi* i *Zakonima*, koja nije bila ništa drugo do prerađena pola milenijuma starija Zoroastrova teorija o neophodnosti „umjetničkog služenja Božanskom biću“ i njegovim predstavnicima i zastupnicima – kasti žreca, u potpunosti je odbacila koncept politeističkog teogonijuma helenskog svijeta i uspostavila učenje o neophodnosti poštovanja Jedinog i Suverenog Boga-Demijurga, poput Zoroastrovog Gospodara Prostora i Vremena, bez lika i odraza u materijalnom, čiji su potomci bogovi, na čelu sa Zevsom, koji, svojim antropomorfnim djejtvom, daju smisao i postojanost helenskom svijetu i svijetu pod njegovim uticajem.

Platonov ostrakizam „da se ne smije na rđav način, kao o čovjeku, govoriti o bogovima“, već da književna djela moraju biti „dokaz ozarenja božanskom idejom“, koja je supstrat vječnog dobra unutar božanskog bića, predodredio je da veliki broj antičkih spisa, među kojima i remek-djela poput Homerovog, bude izgnan iz Platonovog poretka „prave, božanske“ književnosti. Taj stav postao je osnov za stvaranje nove – hrišćanske književnosti i, poznije, hrišćanstvu posvećene umjetnosti. U filozofskim raspravama između (neo)platoničara, aristotelovaca, (neo)pitagorejaca, stoičara i kiničara, o pojmu Boga i mogućnostima njegovog pojmovnog određenja, prednjačile su bliskoistočne škole; njihove rasprave započinju u epohi smiraja stare i prvim decenijama nove ere – najviše u Aleksandriji i Antiohiji, i to u (neo)platoničarskim akademijama, među kojima je najpoznatija bila ona kojoj je pripadao Filon Jevrejin. U sjenci tih rasprava počinje, po uzoru na Zoroastrovu teoriju o dolasku Izbavitelja koji će spasiti ljudski rod i približiti ga Bogu, odvesti ga sa periferije u središte njegovog svijeta da bi neprekidno bio ozaren njegovom milošću i uživao u blaženstvu Dobra i Pravde, da se stvara (neo)platoničarska i (neo)pitagorejska teorija o Mesiji, biću istovremeno božanskom i ljudskom, koje će biti Božji Sin i koje

će objediniti ljudski rod u jednoj vjeri.<sup>10</sup> U svim sporovima najistaknutiji su Jevreji, njihovi teolozi ukazuju na starozavjetne tekstove, na objelodanjenje Zakona, pa se u krugovima Antiohije i Jerusalima stvara prvi političko-religijski program namjeran da jevrejskog rabina Isusa proglasi za Mesiju i preko njega objelodani pravo prvijenstva Jevreja i njihove kaste sveštenika da rukovode širenjem nove vjere. Netrpeljivost između Grka i Persijanaca, surevnjivost i bitka za prevlast nad teritorijama Bliskog i Srednjeg istoka, isključivost Zoroastrovih shvatanja, dovode do toga da se Jevreji u helenističkim sredinama velikih bliskoistočnih gradova priklanjaju grčkoj tradiciji i postaju vođe (neo)platoničarskih i (neo)pitagorejskih škola, kakve su bile dvije najuticajnije – u Antiohiji i Aleksandriji.<sup>11</sup> Dok plamti polemika između apostola, članova sveštenečke kaste jerusalimskog Hrama Zavjeta i Grka, oko načina stvaranja novog vjerskog, monoteističkog, koncepta, u krugovima učenih počinje da se stvara prva književnost posvećena Mesiji – nju prihvataju i rimski pjesnici, poput Vergilija, i ideja nove vjere prestaje da bude samo filozofsko pitanje i pitanje retorike, te postaje prvorazredno političko pitanje koje se najsnažnije manifestuje u središtu carstva, Rimu.

Institucije carstva vide u hrišćanstvu najveću opasnost po tradicionalni paganski poredak. Sa prvim progonima članova hrišćanskih zajednica i njihovih poštovalaca i Prvim judejskim ratom počinje proskribovanje hrišćanskog vjerovanja, ali – kao političke doktrine! Niko se ne obrušava na filozofske i retorske škole koje raspravljaju i spore se o atributima i kvalitetima Jedinoga Boga; sav gnjev državnih administratora

<sup>10</sup> O tome već pjeva Vergilije, najmoćniji pjesnik rimskog „carskog kruga“:

„Ponovo sa visokih nebesa šalje se novo pleme,

Ka novorođenom budi naklona, s njim će zamijeniti

Gvozdeno pokoljenje rod zlatni i na zemlji će se naseliti...“ (*«Oeuvres de Virgile», Paris, 1918, IV, 4-31*). Veliki rimski pjesnik polovinom I stoljeća u IV knjizi *Georgika* pjeva i o Zoroastru i magima (stihovi 335-360), što nedvosmisleno ukazuje da je poznavao ne samo jevrejske spise o Mesiji već i persijske, po svemu sudeći – djelove *Aveste*. Isti motivi srijeću se i kod niza drugih manje poznatih stvaralaca.

<sup>11</sup> Čuveni (neo)platoničar Filon Jevrejin Aleksandrijski „upoređuje svijet sa velikim gradom, kojim vladaju opšti (vaseljenski) zakoni, razum prirode: του της φύσεως ορθου λογου, kako to kažu stoičari. Ovi opšti (vaseljenski) zakoni, koji pripadaju zakonu prirode, suprotstavljaju se pojedinačnim interesima gradova. Sa stoičarima i kiničarima Filon žali zbog umnožavanja gradova i naselja jer razbijaju jedinstvo svijeta i zapućuju ka paskalovskom zaključku: „istina s ove strane, grijeh sa one“. Za Filona, kao i za Platona, pojedinačni zakoni samo su izraz kolektivnih interesa koji su međusobno suprotstavljeni, promjenjivi i vrlo često uzročnik nepravde...“ (Jean Laport: «Introduction - Philon d'Alexandrie «De Iosepho», Paris, 1964, p. 18-19).

usmjeren je na vjernike. Pored teme o Mesiji, helenska i latinska književnost dobijaju novu – o ljudima koji stradaju u progonima za pravo ispovijedanja svoje vjere! Dok je književnost, koja se tematski oslanja na korpus starozavjetnih tekstova, strogo učena i, po pravilu, vezana za hramove (od kojih su najbrojniji bili egipatski, čiji je veliki broj izgrađen na prostorima današnjih sjeverne Grčke i u Makedoniji, slijedeći tradiciju utemeljenu vladavinom dinastije Ptolomeja, koja je oglasila „vječni savez sa Heladom“), dotle se literatura koja je obrazlagala ciklus tema vezanih za Mesiju polako počela vezivati za egipatski i helenistički roman, takozvane „niže forme umjetnosti“, koje nijesu bile vezane za hramovsku službu i kaste žreca i posvećenika u misterije. Još nije utvrđeno kada su stvoreni protoobrasci hrišćanskog žanra „roman o mučenicima“ stradalim u prvim progonima hrišćana polovinom I vijeka naše ere. Ti romani javljaju se na prostorima već utemeljenih patrijarhata u Antiohiji i Aleksandriji krajem I stoljeća i brzo se prenose na Ilirikum, u provincije Makedoniju i Epir (između ostalih, njima su tada pripadali i prostori današnje Crne Gore),<sup>12</sup> odakle se šire sa putujućim retorima, prevashodno kiničarima, na tlo prvo južne Italije, a potom u Kampaniju, gdje su bile najsnažnije enklave „skitsko-sarmatskih saveznika“ još iz epohe ratova između Makedonaca i Italika u IV stoljeću prije nove ere.

<sup>12</sup> Neki od najstarijih tekstova u hrišćanstvu nastaju na prostorima Prevalitane, od Drača do današnjeg Dubrovnika, tada male helenističke i potom rimske utvrde Lau (Λαυ). Smatra se da je prvi od sedamdeset Hristovih učenika koje spominje relativno pozni Grčki Menolog (Menologium Graecorum) danas poznat samo po većim i manjim prijepisima iz redakcija nakon X stoljeća, po imenu Cezar, postao episkop Drača („...Fuit unus de septuaginta Christi Discipulis et primus Dyrrhachii Episcopus, ut est in Menaeis & Menologiis Graecorum, tum in Synopsi Dorothei de Discipulus Domini: Caesar, cujus meminiss Paullus, qui Dyrrhachii Episcopus fuit...” - Farlati: „Illyrici Sacri”, vol. VII, col. 341). Indikativno je da je Drač, tada grad već slovenizovane provincije Makedonije, bio mjesto u kome je najvjerovatnije, ako je suditi po posrednim naznakama, bio pohranjen jedan od najstarijih helenskih prijepisa Septuaginte. Inače, o Draču gradu provincije Makedonije: „Dyrrhachii in Macedonia S. Caesaris discipuli Christi et Episcopi...” Pored Dorotejevog spisa, ovaj navod nalazi se još u čuvenom Petrovom katalogu, koji precizira da je Cezara (čiji se dan slavio po jednom menologu 15. a po drugom 18. maja) spomenuo apostol Pavle u svojim poslanicama Filipopoljcima (građanima Filipopolisa, rodnog grada oca Aleksandra Makedonskog.). Neki od baroknih istoričara smatraju da apostol Pavle nije mislio na episkopa Drača već na rimskog imperatora. Proučavanja ukazuju da razni pozni latinski prijepisi podataka o ovom svecu vrše izmjenu dana njegove slave – na dane decembra, najčešće 9. Ovom djelu može da se doda i episkop Drača Astijus, koji je stradao u vrijeme Trajanovih progona („...Astius sanctus Martyr vixit sub Trajano Imperatore....” – ibid. p. 342)

U II i na početku III stoljeća nastaju brojni „romani o mučenicima za stvar hrišćanstva“, od kojih su najvećim dijelom sačuvani samo neveliki fragmenti ili spomeni u sinaksarima, među kojima je najznačajniji, pored Hijeronimskog, Sirijski martirolog. Tekstovi su uglavnom pisani na grčkom i aramejskom i sporadično – ali u velikom broju prijepisa koji su se širili Italikumom preko retorskih škola i filozofskih akademija – prevedeni na latinski. Na Italikumu su ti romani postajali tema za novu, hrišćansku poeziju, koja, za razliku od grčke i aramejske proze, nije slavila podvižništva pojedinaca posvećena hrišćanskom Bogu, već njihovu dosljednost i žrtvu na „oltaru pravednosti i čestitosti“. Latinska poezija utire puteve budućim hrišćanskim *moraliam* i, tradicionalno surevnjiva prema helenstvu i svemu što je dolazilo sa Istoka, stvara zasebnu vrstu ove literature u stihu, *vita metrica*, nudeći kroz nju tradiciju „zlatnog vijeka rimskog pjesništva“, po uzoru na Horacijeve ode i Vergilijeve ekloge.<sup>13</sup> To je razdoblje u kome hrišćanska književnost već počinje da se dijeli na helensku (istočnjačku) i latinsku, jer je svaka poštovala pravila žanra škola u kojima je stvarana. To će odrediti budućnost helenističkog romana o mučenicima – tradicija helenstva i ubuduće će njegovati prozu kako bi ukazala da su podvižništva mučenika „niža“ u odnosu na božanska djela o kojima kazuje pjesništvo i raspravljaju retorika i filozofija, dok će se latinska tradicija zasnivati na „božanskoj inspiraciji u pjesničkom“ koja će ukazivati na pohvalu upućenu Bogu. To će u III i IV stoljeću omogućiti da se izvrši i prva podjela književnosti: na Istoku, koji je sa Sirijom predvodila Helada, molitve i himne posvećene hrišćanskom Bogu vezivaće se isključivo za hramove i poeziju stvaranu u njima ili u njihovu čast, u kojoj će se samo liturgijski,

<sup>13</sup> To je, u stručnim krugovima, lirika naslovljena *Pjesništvo Auzonijevog kruga* («*Oeuvres complètes d'Ausone*», Paris, 1842–1843, vol. I i II) Jedna Auzonijeva pjesma – *Molitva na strmoj morskoj obali* već gotovo dva stoljeća zaokuplja pažnju istraživača; pisana je u stihu razbijenom na pet djelova, u tercinama, u klasičnom heksametru, najvjerovatnije po uzoru na stare grčke prijevode tada već arhaične i gotovo zaboravljene jevrejske molitve iz epohe Prvog judejskog carstva – u njoj rimski pjesnik slavi hrišćanskog Boga na rimskoj lirici i hrišćanskoj himnografiji potpuno nepoznat način:

*Bože Oče darovatelju besmrtnog postojanja*  
*Prikloni Uho čistoti neprekidnih molitvi besjeđenja*  
*Budi Na nebesima milosrdan na obraćanja smirenih, mudrih*

*Daj, Hriste, pravilo nedostižan si stremljenju*  
*Car si Blag živiš usrdno poklonicima hristoljublja*  
*Ti si Očeva hipostaza visoka i mira držatelj*  
 (.....)

hronološkim redom za svaki od praznika, spominjati imena mučenika i svetaca, dok će latinska poezija o mučenicima postati osnov za stvaranje posebnog kulnog pjesništva – postaće molitva i misa. Kroz slavljenje djela mučenika i svetaca, po latinskim pjesnicima, odavaće se zahvalnost Bogu što je kroz čovjeka ponudio „svoj znak spasenja (izbavljenja)“ i zaputio ka novim vrijednostima koje tek treba da izgradi hrišćanski svijet. Ova podjela opstaće praktično do XIV stoljeća, sve dok Vizantija konačno ne odluči da prihvati kanonske tekstove Novog zavjeta u izboru koji je pripremila pontifikalna kancelarija krajem IV i početkom V stoljeća.

Za razliku od poezije i proze, „visokog“ i „niskog“ kazivanja, božanskom inspiracijom datog (poezija) i ljudskim znanjem stvorenog (proza), dramska književnost ostala je po strani u promjenama koje su nastale sa istupanjem hrišćanstva kao političke sile. Tragičko horsko pjesništvo, za razliku od ostale lirike, u antičkoj Heladi i na helenizovanim prostorima, među kojima su najznačajniji bili Mala Azija i Ilirikum, bilo je predodređeno da ostvaruje dva cilja: 1) da hramovsku horsku liriku, vezanu za slavljenje kultova određenih božanstva, na pozorišnoj sceni učini „božanskim glasom“ koji će objašnjavati radnju i gledaoca zapućivati ka ishodu, po pravilu tragičkom, jer se neki od junaka ili njegovih predaka ogriješio o volju bogova, te poučiti ga čemu se izlaže ako ne poštuje pravila društva koje počiva na vjeri, i 2) da slavljenjem moći „nacionalnih“ – helenskih bogova na javnoj sceni potvrđuje svijest o pripadnosti grčkom svijetu kao „duhovnom gospodaru prostora koje je zauzeo“. Drugi je cilj bio za Grke i njihovu državu, „Helensko carstvo“, kako se naziva u najnovijim studijama, prevashodno politički: suočeni sa Persijom i njenom moći koja je nudila militantan Zoroastrov politički program „jedne vjere“ na prostorima pod svojim uticajem, sukobljavajući se sa njom za prevlast u Maloj Aziji i balkanskom Pontu, Heleni su od horskog pjesništva, stvarajući tragičku književnost po uzoru na egipatsku, ali sa ciljem da okupe daleko veći broj ljudi i na otvorenom prostoru, proklamovali nadmoć sopstvenog religijskog koncepta – svaka od helenskih tragedija prikazuje zlu kob koja snalazi pojedinca ili njegovu lozu ukoliko se ogriješe ne samo o božanske zakone već i ono što nalažu ili preporučuju proročišta i hramovski sveštenici. Tragedija je imala prvorazrednu političku ulogu, njen značaj

bio je nemjerljiv;<sup>14</sup> nije se mogla porediti sa pjesništvom, filozofijom i retorikom, koji su svoju misiju obavljali u užim krugovima učenih i bogatih – scenska postavka i igra bili su od početka namijenjeni mnoštvu, obznanjivali su političku volju države kroz prikladno iskazane povijesti o vječnoj tragičkoj krivici koja prati svaku jedinku helenskog društva zbog grijeha koji su prema bogovima učinili njihovi preci.<sup>15</sup>

Kao takvo, tragičko – pa i komično – horsko pjesništvo, posvećeno paganskom helenskom teogonijumu, bilo je neprikladno za novu hrišćansku umjetnost: nije pružalo mogućnost da se hrišćanski govori o novozavjetnim temama – moglo je da posluži jedino za obrazovanje retora i budućih pisaca, kao pouka o „tragičkom pjesničkom jeziku“ i načinima građenja dramske radnje.<sup>16</sup> Starozavjetne povijesti nudile su mogućnost

<sup>14</sup> Tragedija je, po za sada poznatim fragmentima – praćena čitavim nizom ostalih djela, obavila početkom naše ere veliku misiju „helenizacije“ jednog od skitskih naroda – Gota, koji se, najvjerojatnije sa Slovenima (Σκλαβοί), već krajem stare i na samom početku nove ere spustio na Balkan. Po dosadašnjim saznanjima, jedan od Gota iz Mezije, koja je tada teritorijalno pripadala Makedoniji, napisao je *Medeju*: „...Denique Hosidius Geta Medeam tragoediam ex Virgilio plenissime exsuxit...“ (*Tertullianus: „De praescriptione“, XXXIX, 4*). Fragmenti Hosidiusove *Medeje* objavljeni su u *A. Riese: „Anthologia Latina“, Leipzig, 1894, p. 61-79.*

<sup>15</sup> „Ako se prihvati aristotelovska terminologija koja određuje tri tipa aktivnosti: *theoria*, znanje, *praxis*, akcija tokom koje se „mijenjaju“ ljudi i njihovi odnosi, *poiesis*, stvaranje (proizvođenje), jedino je druga sposobna da stvara novine, dok *theoria* prihvata suštine (koje su već ovdje), a *poiesis* jeste podražavanje (imitacija) i prihvatanje prirodnih formi. Politika kao aktivnost pripada ovom tipu: ona interveniše da bi Grad ljudi odgovarao kosmičkom i da bi individua mogla da dostigne suštinu čija je slika ili nosilac. Na taj način konstituiše centralnu tačku počev od koje se distribuiraju novi rodovi kulture, stvoreni činjenicom da postoji polis, i obnavljaju se stari. (...) Velike teatarske i muzičke ceremonije, spisi, potpuno su zaokupljeni ovim zadatkom politike, u značenju da svako zna ne samo da svakodnevno postojanje direktno zavisi od prihvaćenih odluka već i da se odluke upisuju u akt koji se neprekidno obnavlja, koji je politeia, organizacija Grada kao takvog....“ (François Châtelet: „Les idéologies païennes du pouvoir“, *HI, Paris, 1978, vol. I, p. 161-162*).

<sup>16</sup> „U principu, hrišćanstvo je bilo nosilac retorike koja je bila različita od one date grčko-rimskom tradicijom (ova druga mogla bi se nazvati paganskom...). Ono je naslijedilo jevrejsku tradiciju (preko Starog zavjeta ili sinagogalne propovijedi helenističke epohe), koja je imala sopstvene forme izražavanja. (...) U samoj svojoj suštini jevandelska poruka razlikovala se po načinu govorenja od grčkih i latinskih rasprava; podrazumijevala je da oglašava objelodanjenju istinu, manje se oslanjajući na racionalno ubjeđenje i na razumski izvedene dokaze nego na autorizovanu „proklamaciju“ (*kerugma*)....“ (*Laurent Pernot: „La Rhétorique dans l'Antiquité“, Paris, 2000, p. 267-268*). Tvorac ideološkog programa „hrišćanske retorike“ bio je Dion iz Pruze (oko 40–poslije 110. godine), koji je proklamovao pravilo da je retor „filozof koji je angažovan u politici“, zaokružujući time filozofske poruke (neo)platoničarskih filozofskih škola – čiju je političku doktrinu do savršenstva osmislio Filon Aleksandrijski.

drugačijeg pristupa pojmu božanskog bića, i, po svoj prilici, po posrednim naznakama u korpusima retorskih i tekstova o životima i običajima naroda, imale su slične inscenacije ali su, za razliku od helenskih, slijedile tradiciju egipatskih i akadskih izvođenja – bile su vezane isključivo za svetišta kulta, za hramovske ceremonije, slavile su vladare i nijesu bile tragedije u pravom smislu. Nijesu se završavale tragičnom smrću junaka, ispaštanjem krivice, već su ukazivale da Bog uvijek spašava i štiti proroke i starozavjetne „patrijarhe“, čak i u trenucima najvećih poštasti; imale su potpuno drugačiju ideološku poruku od grčkih – Boga je, štiteći proroke i njihovu lozu, štitio i „izabrani narod“, hrišćani. Poruka je bila jednostavna: pokornost prije svega, poštovanje vjerskih institucija i institucija hramovske svemoći predstavlja zadovoljenje božanskog principa dobra i jedino u tom slučaju jedinka može da se nada izbjavljenju. U posljednjih nekoliko decenija minulog vijeka, izučavanje fragmenata djela relativno poznih antičkih tragičara, sljedbenika Euripidovog stvaralaštva, nameće pretpostavku da je potonji iz plejade velikih helenskih horskih liričara koristio iskustva „nove egipatske drame (tragedije)“ pisane demotskim pismom: na kraju *Medeje*, recimo, bog se pojavljuje kao spasilac. Već je izvjesno da *deus ex machina* nije Euripidova tekovina, već dio egipatskih, akadskih, persijskih, pa i jevrejskih inscenacija u okrilju jerusalimskog Hrama Zavjeta nakon njegove obnove krajem VI i početkom V stoljeća prije nove ere, kada su povodom velikih jevrejskih praznika održavane ceremonijalne predstave u kojima se prikazivao Mojsijev i Avramov susret sa Jehovom. Po posrednim navodima u persijskim, vijek ili dva starijim, tekstovima slične su inscenacije priređivane i u mazdeanskim „Hramovima Ognja“, tokom kojih su izlagani principi zoroastrizma i u kojima se na kraju, u liku Nebeske Svjetlosti, uvijek pojavljivao suvereni bog-gospodar, Demijurg Vremena Ervan. Za sada ne može ništa preciznije da se kaže o međusobnom uticaju persijskih, jevrejskih, egipatskih i asirsko-akadskih igrokaza i helenskih tragedija nakon Euripidove smrti; činjenica ostaje da je *deus ex machina* bio tekovina Istoka, da je to preuzeo Euripid, ali je li se koristio i u djelima poznijih, već helenističkih, horskih liričara i u kojoj mjeri, da li više na tradicionalno helenističkom italском jugu ili u Heladi i na prostorima njenog najvećeg uticaja u Makedoniji i Epiru, za sada nema posredne naznake, najviše stoga što neveliki korpus fragmenata i djela pisanih na ovim prostorima od IV vijeka prije naše ere do I nove, nije „otvoren“. Posredne naznake, najviše u poslanicama velikim vizantijskim „Očeva crkve“ s kraja IV i početka V stoljeća, ukazuju da je *deus ex*

*machina* odgovarao hrišćanskom učenju i da je omogućio da se stvori prva velika hrišćanska tragedija – *Uskrsli Hrist (Hristos Paschon)*: napisao ju je Gregorije Nazijans, pripremajući se za obračun sa arijanskim episkopima, većinom sa Ilirikuma, i čuvenim Aleksandrincem Maksimom Kiničarem, takmacem za tron konstantinopoljskog patrijarha, koji je namjeravao da od ličnosti ekumenskog prvosveštenika načini „Mesiju“, božanskog izabranika koji će, shodno tradicijama vrhovnih žreca najviših božanstava Istoka, predstavljati „Drugog Hrista“ i „Božanskog Zastupnika“ sa svim atributima „Sina Božjeg“.

U nauci i teoriji književnosti, nažalost samo istraživačima, za sada je jedino poznata tragedija Gregorija Nazijansa, koja je doslovna „parafraza“, stilska i kompoziciona kopija, „podražavanje“, Sofoklovih remek-djela. Ovu i druge tragedije toga tipa, tokom sukoba za utvrđivanje kanona hrišćanske vjere, rimska pontifikalna kancelarija nije prihvatila. Zahvaljujući njenim nemilosrdnim teološkim zaključcima, zasnovanim na Platonovoj „teoriji cenzure“, koji su se već krajem IV stoljeća pretvorili u političko-ideološku doktrinu podržanu od konstantinopoljskih careva, djela antičkih tragičara nijesu „hristijanizovana“, niti je, po za sada poznatim rezultatima proučavanja, u latinskom svijetu bilo podražavalaca Gregorija Nazijansa i njegovih sljedbenika sa prostora Antiohije i Aleksandrije.<sup>17</sup> Latinska se književnost uglavnom svela na prijevise i prijevode najznačajnijih djela antičkog horskog stvaralaštva. U te su korpuse uključivani i spisi latinskih tragičara, najviše Senekina djela, a tako će biti sve do X–XI stoljeća, kada na Italikumu i u Galiji (tada već Franačkoj) počnu da se pišu i izvode, na početku samo u okrilju bazilika, moraliteti, osobena vrsta hrišćanske drame čiji je cilj bio više da pouči nego da zabavi. Za razliku od latinskog svijeta, koji nije dozvoljavao da se razvije „hrišćanska drama“, smatrajući da je scensko izvođenje „podražavanje idolatrijskog“, samim tim i svojevrsna obnova paganstva unutar hrišćanstva, helenistički se svijet okrenuo stvaranju „nove hrišćanske drame“ na osnovu novozavjetnih tekstova, koji

<sup>17</sup> Od latinskih „Očeva Crkve“ sveti Avgustin iz Hipona doveo je u pitanje načela paganske tragedije i komedije smatrajući scensku igru neprikladnom jer povlađuje svjetini – prisustvujući predstavi, čak i najvrljiji čovjek postaje njen dio, tvrdi veliki teolog! „Prepustio sam se zanosu u teatru, pusta slika mojih nedaća i hrane za moju vatru. Ali, šta je to? Kako to da čovjek voli da se ražali gledajući tužne i tragične dogodovštine koje on sam ne bi želio da trpi. A gledalac voli da uživa u bolu, taj mu bol čak pričinjava zadovoljstvo. Šta je to ako ne bolest duha dostojna sažaljenja? Jer, naše uzbuđenje će biti utoliko jače ukoliko smo manje izliječeni od tih strasti...“ (*Saint Augustin: «Les confessions de Saint Augustin», Paris, s. a. p. 79*)

su u brojnim redakcijama i prijepisima, na svim jezicima Istoka i grčkom, preplavili sva područja Mediterana, podrazumijevajući i Italikum. „Nova hrišćanska drama“ stvarana je po ugledu na antički „ulični teatar“, mimičku igru, pisanu uglavnom u prozi – stih je u mimijambima bio rezervisan samo za krugove bogatih i učenih, za njihovu zabavu, nadmetanje u vještini „podražavanja“ velikih stvaralaca ovog žanra porijeklom iz nekadašnjih helenskih kolonija u Maloj Aziji i južnoj Italiji.<sup>18</sup>

Tokom polemike i sukoba između hrišćanskih zajednica za stvaranje kodifikata tekstova Novog zavjeta, samim tim i za vodeću ulogu u hrišćanskome svijetu, jednu od ključnih uloga imala je Plotinova filozofska misao. Ovaj umni (neo)platoničar, prijatelj aleksandrijskog patrijarha Origena i učenik proslavljenog antiohijskog retora Amonija Sakasa, podržan od rimskog imperatora Galijana i njegove učene žene Salonine, stvarajući program hrišćanskog filozofskog učenja i prvi obrazac, po uzoru na Platonov, osude i odbacivanja gnostičkog učenja, proskribovao je i tragičko horsko pjesništvo, ali i ranu hrišćansku dramu pisanu po ugledu na antički mim – ostavljajući umjetnosti slobodu izbora i stvaranja pošto su dati božanskom organizacijom vaseljene.<sup>19</sup> Plotinova misao, koja nije razmatrala problem pojave i ovaploćenja Božanskog Sina, niti se bavila pitanjem objave i dolaska Mesije, opredijeliće tokove nove drame – vezaće je za čin političko-propagandne djelatnosti, za neophodnost da se na javnim mjestima, pred što više ljudi, izvodi dramska igra koja govori o „istorijskim ličnostima“ nove vjere, kakvi su bili apostoli i jevrejski rabin Isus. Plotin je sredinom III vijeka, izbivajući u Rimu u okrilju imperijalnog dvora, praktično kodifikovao pravila koja su već utvrđena, nezavisno jedno od drugog, u nekoliko najmoćnijih gnostičkih zajednica: prije svega

<sup>18</sup> „Mimi su scenske igre u formi monologa ili dijaloga, koje se odlikuju naturalizmom. U tom žanru (u prozi) pisao je još u V vijeku prije nove ere Sicilijanac Sofron. Herod (drugi veliki pisac mima - primj. V. N.), orijentišući se na izabranu publiku, svoje je mime stvarao na jonskom dijalektu, koji je u njegovo vrijeme (sredina III vijeka prije nove ere – primj. V. N.) već smatran za arhaičan, koristeći metar holijamba („hromog jamba“), to jest jampskog stiha u kome je šesta stopa, trohej, uvedena u liriku sa stvaraoцем jonske lirike Hiponaktom u VI vijeku prije nove ere...“ (B. Ярхо, Н. Подземской, Н. Калинина: „Менандр - Герод“, Москва, 1984, p. 287).

<sup>19</sup> „Ne treba se bojati da se stavi jedan djelatni čin bez jednog bića koje djela, pošto je to prvi djelatni čin. Ali, treba misliti da je ovaj čin sam svoj sadržaj... Njegov djelatni čin, dakle, nije podređen njegovoj suštini, već je on čista sloboda...“ Što se Jednog (Boga) tiče, Plotin ukazuje: „Njegovi djelatni činovi jesu njegova suština, a njegova je volja istovjetna njegovoj suštini...“ (R. - M. Mosse-Bastide: «Plotin», Paris - Bruxelles - Montreal, 1972, p. 65).

kod pavlikijana, adamita, judeohrišćana, a potom i maniheja, koji će prvi stvoriti cjelovitu teoriju hrišćanske drame.

„Nova hrišćanska drama“, koja se svom silinom pojavila potkraj III i početkom IV stoljeća na Ilirikum, na grčkom, nešto manje na latinskom i tek rijetko u krugovima učenih i bogatih na aramejskom, predstavljala je prijevode i dramatizaciju proznih tekstova, stvorenih u okrilju Aleksandrijskog i Antiohijskog patrijarhata, koji su popularno govorili o djetinjstvu Hristovom, mladosti i rođenju njegove majke Marije, djelima nekih apostola, prije svega Petra, Andrije i Pavla, koji su bili i najveći „putnici“ – Petar, Marko i Pavle stizali su na Ilirikum, u Makedoniju i Dalmaciju, u gradove u kojima su se već odomaćili S(k)loveni, dok je apostol Andrija preko gotskih teritorija otišao u prostranstva Skitije-Sarmatije i tamo organizovao prve hrišćanske zajednice. „Nova hrišćanska drama“, tačnije za mimsku izvedbu redigovan roman, pisana je u prozi, takozvanim „niskim stilom“, na jeziku svima razumljivom, nerijetko sa dozom humora i satire. U jednom od tih do u beskraj dramatizovanih romana, koji se nalazi u ciklusu tekstova naslovljenih *Djetinjstvo Hristovo*, sa neskrivenom se ironijom, pa i satirom, govori o „čudesnom dječaku“ koji je od malena pokazivao izuzetno znanje, govorio nekoliko jezika, pa nije bilo škole koja je mogla da mu ponudi pravo obrazovanje. Mladi je Hrist svoje učitelje, po pravilu učene retore i filozofe, pagane, primoravao da ustuknu. Ovaj ciklus jednočinki predviđenih za izvođenje na javnim mjestima, o danima svetkovina i na velikim vašarskim okupljanjima, doživio je brojne prerade i, po za sada samo posrednim naznakama, igran je u velikim gradskim centrima naseljenim poglavito S(k)lovenima – u Makedoniji, Epiru i Ahaji. Rani hrišćanski pisci preko ovih komada počeli su obračun sa paganskim nasljeđem, najviše retorikom: hrišćanstvo se pokazuje kao „božanski nadmoćno“ sa namjerom da se uključi u lokalne akademije, progna paganske učitelje sklone raspravi o onome šta ne poznaju. Na kraju jednočinki paganski retori moraju da bježe pred mališanom Isusom u strahu da ne budu izloženi poruzi ne samo njegovih drugova već i građana, njihovih roditelja.<sup>20</sup> Hrišćanstvo je na taj način obavljalo političku misiju

<sup>20</sup> „Istina je da je *Djetinjstvo Gospodnje* (...) kako ga nazivaju najbolji manuskripti, htjelo da za pravoslavne čitaoce sačuva najinteresantnije povijesti iz stare jeretičke knjige. (...) Treba reći da Isus (...) figurira ,kao neka vrsta strašnog djeteta, nevaljalog, koje pamti uvredu, od koga se boje drugovi i čitav svijet‘. Ovom ne baš prijatnom sadržaju odgovaraju varvarska forma i gotovo trivijalan jezik...“ (*Paul Peeters: «Evangelies apocryphes», Paris, 1914, p. 32*).

među svim slojevima stanovništva, najviše sitnim zanatlijama i lokalnim nobilima. U epohama proгона i pogroma hrišćana, koji su slijedili nakon pobuna u nekim od administrativnih centara Rimske imperije, ove su drame nesmetano izvođene na javnim mjestima, zajedno sa šaljivim, više satiričnim, mimičkim jednočinkama koje su izvirgavale poruzi ljudske mane. Tako se stvarao osnov za povezivanje dva tematski različita roda dramskih tekstova, za njihovo objedinjavanje u neku vrstu „pučkog moraliteta“ koji će u V i VI stoljeću naći novu zajedničku odrednicu, a u službi propagande kanonskog hrišćanstva i odluka koje su donošene na vaseljenskim saborima: u tim su se tekstovima-igramama osuđivali Jevreji, njihov stav prema hrišćanskoj vjeri, paganski rituali koji su opstajali unutar gnostičkih zajednica, kult „svetih bludnica“ i promiskuitet legalizovan u zajednicama koje su svoje shvatanje hrišćanstva zasnivale na djelu apostola Marka, koji je od vjernika tražio da se pridržavaju prava jednakosti, zajedničke svojine, podrazumijevajući i žene, prava na legitimitet pobune protiv institucija vlasti, tačnije kanonske crkve koja je smatrana za „državnu“.

Izuzetno značajna bila je uloga mima, „pučkog igrokaza u jednom činu“, u stvaranju isključivo „hrišćanske dramske igre“ koja je postala osnov za srednjovjekovne mirakule:<sup>21</sup> riječ je o dramatizovanim žitijima mučenika i svetaca. U teoriji književnosti još je sporno je li se ta vrsta scenske igre pojavila istovremeno sa prvim „hrišćanskim romanima“ iste tematike, dakle u drugoj polovini I vijeka, ili nešto kasnije – na razmeđu I i II vijeka praktično u svim sredinama gdje su postojale hrišćanske zajednice.

<sup>21</sup> Na Zapadu se početkom X stoljeća javlja niz religijskih „drama koje unekoliko imaju funkciju molitvi“. Najpoznatije su *Igra Adamova (Ordo Adae)* i *Igra Josifova (Ordo Ioseph)* iz XII i XIII vijeka, rađene kao dramatizacija ranih gnostičko-heretičkih romana. *Igra Josifova* sačuvana je djelimično: „Poučna je namjera ove scenske igre, dakle, na dva plana: (...) Josifova avantura poučna je na nivou moralnog obrazovanja (ljudi će slijediti razumnost junaka, žene će se paziti da postupcima i djelom ne podražavaju Pitifarovu suprugu); na drugoj strani, (...) čitava nas drama obavještava o jednom segmentu biblijske istorije. (...) *Ordo Ioseph* jedina je drama koja se cjelinom smješta na nivo *littera* (književnog teksta – primj. V. N.). Ovo je čudno, tim prije što je Josifova istorija tradicionalno interpretirana u alegorijskom smislu – Josif je bio posmatran kao jedna prefiguracija Hrista....“ Ova drama slijedi bliski starozavjetni tekst *Postanja*: „Ne znamo u koje je liturgijske svrhe korišćena ova drama, čak ni da li je bila liturgijski predodređena. Uprkos upotrebi termina ‚ordo‘ u naslovu, vrlo je vjerovatno da nije imala veze sa liturgijom; autorova čista dramaturška konstrukcija, karakteri gotovo jedinstveno ‚teatralni‘ u većini scena, predstavljaju, izgleda, dramsku igru sa religijskim sižeom a ne liturgijsku dramu...“ (Gilbert Dahan: «L'interprétation de l'Ancien testament dans les drames religieux (XI-XIII siècles)», *Romania*, vol. 100, Paris, 1979, p. 75-76).

Za sada posredne naznake u proučenoj izvornoj građi ukazuju da se „drama o mučenicima“ pojavila krajem I ili na samom početku II stoljeća, i to pod uticajem dramskih igrokaza *Djetinjstvo Hristovo*, *Djetinjstvo Marijino*, *Život Marijin*, *Život Josifa drvodjelje* itd., kada je već na javnim mjestima počela da se širi ideja o dolasku Mesije, Spasitelja i Izbavitelja ljudskog roda koji će biti Božanski Sin. Kako su retorika i filozofija, kao i pjesništvo, bile vezane za uske krugove bogatih i onih koji su težili ka najvišem obrazovanju ili saznanjima koja bi im omogućila uspon na administrativnoj hijerarhiji Rimske imperije, jedino je književnost namijenjena relativno većem broju ljudi, koji su tražili zabavu i pouku, mogla da proširi krug pristalica hrišćanstva, tada još novog pogleda na vjeru. Književnost nije mogla da obavi prosvjetiteljsku misiju u masama, niti da zadovolji potrebe novostvorenih hrišćanskih zajednica u kojima je dobar dio članova ili naklonih bio nepismen – bila je potrebna javno proklamovana riječ, koja se neće zasnivati na kanonskim tekstovima oko kojih su se sukobljavali i gložili učenici filozofi, retori i sveštenici hrišćanske crkve, sposobna da na jednostavan način, kako su to govorile jednočinke o Hristu, Mariji, Josifu i apostolima, objelodani politički program nove vjere. Drama, i to pučka, mim i mimijamb, bila je za to kao stvorena; politički cilj hrišćanstva trebalo je da realizuje „nova hrišćanska drama“, ona koja će u epohama nakon progona svjedočiti o životu i djelima palih za stvar hrišćanstva.

Namjera hrišćanstva bila je da bude priznato i ravnopravno u mnoštvu politeističkih koncepata unutar Rimskog carstva. Svi narodi u okviru imperije imali su svoju kulturu, sopstvenu baštinu u umjetničkom stvaralaštvu; hrišćanstvo nije imalo ništa od toga – moralo je da stvori sopstvenu umjetnost, koristeći modele i obrasce koje su utvrdile paganske kulture i da se, isključivo izborom tema, nametne kao samostalno i počne da se prihvata kao potpuno nova tvorevina – cilj je bio nadmetati se sa paganskim okruženjem.<sup>22</sup> Ako su jednočinke o životu Hristovom, Marijinom i ostale već bile koliko-toliko, najviše podrugljivošću, ironijom

<sup>22</sup> „Pjesnici i filozofi nijesu smatrani za ateiste zbog onog šta su mislili o (hrišćanskom) Bogu. Euripid izražava svoju nedoumicu povodom onih čija misao lažno naziva bogove: *Zevs, ukoliko i najmanje živi na nebu,*

*Ne treba to zlo da vrati...*

Ali, dok iznosi sopstveno mišljenje o onome koji je mudar znanjem koje posjeduje, kaže: *Vidiš li ti eter beskrajni u visini*

*Koji okružuje zemlju svojim vlažnim rukama?*

*Zamisli da on je Zevs i gledaj ga kao Boga! Sa time je saglasan i Sofokle...“ (Athénagore: «Supplique au sujet des chrétiens», Paris, 1943, p. 81-82).*

i satirom, poznate antičkom gledaocu, čak i neukom, onda su dramske igre o podvižništvima mučenika predstavljale prvo potpuno novo i nezavisno, suprotno paganskoj tradiciji, književno djelo. Ti dramski tekstovi pripovijedali su o onome šta se dešavalo – svoju su literarnu konstrukciju zasnivali na svijesti da je svaki gledalac znao za progone i nedjela učinjena prema hrišćanima, da su neki od njih bili ili žrtve ili progonitelji, te da je junak dramske igre zaista postojao u određenoj sredini. Stvoren je, prvi put u istoriji književnosti, koncept „realističke drame“, koji se zasnivao na događajima iz života, znanim manje-više svima, sa junakom koji se pobunom protiv društvene nepravde (progoni su upravo tako shvatani) borio za prava na slobodu i jednakost svih. Tragičan kraj svakog junaka upućivao je na potrebu legalizovanja ne hrišćanstva već prava na slobodu sopstvenog vjerskog izbora, slobodu odlučivanja pojedinca. Izučavaoće zbunjuje što su u najvećem broju tih djela mučenici po pravilu vojnici, niži i viši oficiri legija sa Istoka ili sa Ilirikuma, čak i lokalni funkcioneri, plaćeni službenici Carstva, a tek se sporadično, pri kraju II i početkom III vijeka, kao junaci javljaju viši i niži činovi sveštene hijerarhije hrišćanstva.

Već stoljeće postavlja se pitanje da li su junaci-mučenici iz redova vojske i državne administracije birani namjerno – da se imperijalnoj upravi ukaže da je hrišćanstvo našlo brojne pristalice baš u redovima dviju osnovnih poluga države – ili je, pak, u pitanju splet okolnosti koji je hrišćanstvu ponudio, doslovno darovao, moćno oružje za političku propagandu. U ovom času najbliži je istini sud zasnovan na činjenici da je, počev od prvih progona hrišćana u drugoj polovini I vijeka i nakon sloma Judejskog ustanka, kada su Rimljani razorili Hram Zavjeta u Jerusalimu, veliki broj uticajnih ličnosti hrišćanskih zajednica i jevrejskih rabina sa porodicama i istomišljenicima utočište našao na slovenskim i tračkim prostorima Ilirikuma, koji su se graničili sa Skitijom, gdje su mogli da se prebjegnu ako progoni zahvate i unutrašnji i podunavski region Balkana.<sup>23</sup> Za sada samo rijetki fragmenti sačuvanih trgovačkih ugovora sklopljenih

<sup>23</sup> Helenistički periegetičar Pusanija svjedoči o sveštenicima moćnog gnostičkog pokreta esena, poznatih po korpusu *Spisa sa Mrtvog mora*, koji su dobili utočišta u helenskim i egipatskim hramovima u Arkadiji i tamo opstali do druge polovine II stoljeća (vladavina Marka Aurelija): „U području Orhomena s lijeve strane puta sa Anhisije, na padini planine nalazi se svetište Artemide Himnije. (...) Njihov je običaj ne samo da se uzdržavaju od polnih odnosa već su cijelog života u svakom pogledu čedni, i niti se kupaju, niti žive kao ostali ljudi, niti zalaze u kuće pojedinaca. Znam da tako isto, ali ne duže od godinu dana, žive Efešani koji služe Artemidi i da ih građani Efesa zovu esenima...“ (*Pausanija. „Opis Helade“*, Novi Sad, 1994, vol. II, p. 141-142).

između nekadašnjih helenističkih kolonija u Skitiji-Sarmatiji, najviše na bližem pontskom zaleđu, i rimskih gradova na dalmatinskoj obali, i brojni arheološki nalazi predstavljaju oslonac za ovu tvrdnju. Na drugoj strani, na brojnim fragmentarnim dokazima utemeljena je i pretpostavka da je razmještanje brojnih legija sa Istoka na Ilirikumu, najviše na Dunavskom limesu, potpomoglo naglo širenje hrišćanstva u drugoj polovini II i prvoj polovini III vijeka – u sastavu ovih legija, pored vojnika i oficirskog kadra sklonog hrišćanstvu, nalazili su se i njihovi sunarodnici, sveštenici ranih hrišćanskih kultova, koji su uživali njihovu zaštitu i koji su, po tvrdnjama ranohrišćanskih historičara, obavili prve obuhvatnije misije pokršćavanja i organizovali moćne hrišćanske zajednice na ovim teritorijama. U ovom času sporno je jesu li sa njima, a to je nesumnjivo, stigle i ceremonije raznih hrišćanskih kultova sa Istoka, najviše iz Antiohije, Aleksandrije i Jerusalima, a sa njima i književnost, najviše dramska, koja je u izvedbama na otvorenom prostoru, među Skito-Sarmato-Slovenima, Gotima i Tračanima izvršila prvu veliku propagandu hrišćanskih ideja, omogućavajući da u drugoj polovini III vijeka Ilirikum postane jedno od najvećih stjecišta hrišćanskih mislilaca poznorimske epohe.

Na kraju te epohe, u dramskim igrama koje, pod snažnim uticajem antičke tragedije, nastaju od početka III stoljeća, najviše u Heladi, kada je među hrišćanskim zajednicama gotovo jedinstveno prihvaćeno pravilo da se u hrišćanskim hramovima ne prinose oltarske žrtve, junak dramske igre „život mučenika“ postaje heroj koji djela u slavu hrišćanskog Boga, braneći ideju o njegovom postojanju prinošenjem sopstvenog života na oltar paganskog svijeta –od toga časa igrokaz „život mučenika“ postaje „djelo mučenika“ i ono je strogo u funkciji hrišćanskog političkog programa usmjerenog na okupljanje neukih i poluobrazovanih i stvaranje „vojske pristalica“ sposobnih da se žrtvuju za svoju vjeru. Igrokazi „život i djelo mučenika“ ostvaruju programski politički cilj – ove komade u svoj program uvode i putujuće družine izvođača mima i mimijamba, koje na trgovima i javnim mjestima, uz komično-satirične jednočinke o naravima paganskog svijeta, sa tipiziranim karakterima, počinju da izvode i igrokaze čiji je junak, po pravilu, iz te sredine ili oblasti i čije je djelo mučenika unekoliko, bar kao štura informacija, poznato dobrom dijelu gledalaca. Sa putujućim trupama mimičara i „uličnim (javnim) teatrom“, koji se zimi iz središta Balkana selio na jadransku obalu, zahvaljujući izvođenju komada, informacije su se brzo širile između hrišćanskih zajednica i tada su počele prve aktivnosti na međusobnom preuzimanju tekstova-informacija, njihovom prepisivanju i

obradi. U toj epohi dotad „lokalni“ stradalnici postaju „mučenici hrišćana i hrišćanstva“ i stvaraju se prvi zbornici koji okupljaju sve poznate tekstove, makar u izvodima, sa datumom stradanja svakog mučenika i izvodima njegove biografije. Ti zbornici dobijaju naziv „sinaksari“ i počinju da ulaze u zvaničnu liturgijsku službu u najmoćnijim hrišćanskim zajednicama, naročito onim koje su baštinile prava „apostolskog perioda“, smatrajući da su njihovi osnivači apostoli ili njihovi učenici. Za sada nije poznat nijedan sinaksar iz III vijeka nastao na Balkanu, ali istraživači već više od stoljeća uočavaju da su sva za sada poznata djela te vrste, među kojima su i navodi iz biografija najvećeg broja mučenika sa Ilirikuma, pisana na sirijskom-aramejskom jeziku, što nameće niz pitanja bez odgovora, od kojih je bez sumnje najznačajnije – da li je u skitsko-sarmato-slovenskim i tračkim zajednicama Balkana, pored u administraciji zvaničnog grčkog, u vjerskim zajednicama službeni jezik bio aramejski ili hebrejski i da li su najstariji tekstovi uz grčki pisani i na tim jezicima?

U drugoj polovini III vijeka počinje svojevrsno nadmetanje hrišćanskih organizacija i zajednica u vezi sa brojem mučenika i stepenom njihovog djela za stvar hrišćanstva. Prednjače organizacije sa Istoka ali im ne ustupaju hrićanske zajednice sa Ilirikuma, najviše iz Makedonije, Ahaje, Epira, Mezije i Panonije. U tome razdoblju tri velika hrišćanska sjedišta sa juga Ilirikuma, Lihnida, Dirahijum i Diokleja, i dva panonska Sirmijum i Mursa, koja baštine neka (još nije utvrđeno koja) prava sljedbenika apostola Pavla i Marka i njihovih učenika, imaju velike i uticajne hrišćanske zajednice – montaniste, pavlikijane, katare, a već krajem III stoljeća manihejska crkvena organizacija Makedonije, Dalmacije i Epira, u čijem se sastavu nalazi i teritorija današnje Crne Gore, postaje najjača i najuticajnija ne samo na Ilirikumu već i u Italiji i Skitiji. Kada maniheji podignu veliki hram u Saloni i kada član čuvene porodice Basus postane prvi dukljanski mitropolit, obznanjaju se „apostolska prava“ iliričkih gradova.<sup>24</sup> Po Konstantinovoj odluci, a potom i Teodosija I Velikog,

<sup>24</sup> Jedna od najčešće prepisivanih ranih hrišćanskih drama bila je ona o mučeništvu svetog Tarasija, Proba i Andronika, nastala oko 304. godine. U njoj se spominje i jedan rođak dukljanskog mitropolita „*Basso... (...) cum fratribus*“, koji je bio pripadnik legije (viši oficir?) u doba progona za vladavine Dioklecijana i Maksimijana. Ova dramska igra koja se dijelom odvija na Ilirikumu, u Sisciji (današnjem Sisku), a dijelom u gradovima na prostorima Antiohije, Anazarbi i Kilikiji, ima jedanaest (!) slika i njeni su junaci, osim mučenika, centurion i preses (vojni sudija) Maksimus: dramska igra predstavlja suđenje Tarasiju, Probu i Androniku tokom koga brane stvar hrišćanstva i svoje pravo da ispovijedaju svoju vjeru:

„...*Demetrius centurio*: Praesto est, domine.

ovi gradovi postaju vodeća sjedišta u hrišćanskom svijetu i veza nove prijestonice Konstantinopolja sa pontifikalnim sjedištem zapadnog dijela carstva u gradu na Tibru. Tada rimski pjesnici počinju, na latinskom, da pjevaju o mučenicima sa Ilirikuma i sa strahopoštovanjem i neskrivenom zavišću u redakcijama u stihu pronose, među malobrojn timeriškimeri hrišćanskimeri zajednicameri Italikumeri, izvode iz tekstovameri o iliričkimeri mučenicimeri. To će dva vijekameri poznije, u epohi sukobameri za kanon nove vjerameri, prinuditi Rim i Konstantinopolj da najveći dio njihovimeri moštijumeri prenesu na Italikum i u glavni grad Vizantije.

Prema do sada proučeneri tekstovimeri, najvjerojatnije se novi žanr hrišćanske dramske književnosti koji je pripovijedao o suđenjimeri hrišćanimeri pred sudskimeri institucijameri Carstva začeo u Heladi, u Korintu i Ahaji, te na jugu Ilirikumeri u tri velika mitropolitska-arhiepiskopska sjedišta: Draču, Ohridu i Diokleji – koja će, jedina od iliričkih crkvenimeri centarameri, krajem IV vijekameri ponijeti prestižni i od presudnog uticajameri na širenje hrišćanstvameri naziv *metropolia prima*. Svi ti komadi, od kojih je najveći broj poznat samo po naslovimeri u sirijskimeri sinaksarimeri i Hijeronimskomeri martirologu, nalik su zapisnicimeri sa suđenjameri i teorijameri književnosti dvoumimeri se da li da ih svrsta u dramsku književnost ili prozne tekstovameri. Klasično shvatanje pozorišne umjetnostimeri koje početak evropskog dramskog stvaralaštva vezuje isključivo za antičku tragedijumeri i komedijumeri, a ne i za dramska djela pisana „niskimeri stilom“ i u prozi, još ne dozvoljavameri da se raspravlja o takozvanom „pučkom hrišćanskomeri teatru“, čijimeri je reprezentativni žanr „žitijameri mučenikameri“, izvođeno na otvorenom, javnom prostoru. Za sada se samo u krugovimeri proučavala srednjegameri vijekameri i istorijameri rane hrišćanske umjetnostimeri ozvaničio naziv „narodno hrišćansko pozorište“, za koje su djela pisali uglavnom anonimni stvaraoci u sredinameri koje nijesu imale amfiteatre za velika scenska izvođenjameri, poput tragedijameri i komedijameri, kakve su bile sredine sa arhiepiskopskimeri sjedištimeri na Ilirikumu. Ne tako davno otkrivenameri jednočinke, koje su u drugoj polovini IV i u V vijekumeri nastale u Sirmijumu,

---

*Maximus*: Quis vocaris?

*Andronicus*: Manifeste si scire vis; dico tibi quoniam Christianus sum!...“ slijedi dug i monoton, iscpljujući dijalog između sudije i mučenikameri iz kojeg gledalac doznajameri njihovo porijeklo, zašto su se opredijelili za hrišćanstvo, zašto su spremni da se za njegameri bespogovornomeri žrtvuju. («*Acta Martyrum*», *Ratisbonae*, 1859, p. 451-476). Jedan od tih igrokazameri, posvećen djelu svetog Ignjatijameri, bio je, po posrednim naznakameri, izvođen na prostorimeri Makedonijameri i Epirameri, u skitsko-sarmato-slovenskimeri zajednicameri, jer je govorio o progonimeri u vrijeme imperatorameri Trajanameri, nakon njegovimeri pobjedameri (da li „pacifikacijameri“?) nad Skitimeri i Tračanimeri na Ilirikumu (*ibid.*, p. 56-59).

npr. čuveni spor sirmijumskog episkopa Germinija sa laikom Heraklijanom i njegovim sadruzima, o pitanjima kanona i vrijednosti hrišćanske vjere, svojim neoplatoničarskim duhom neke od proučavalaca ove epohe još uvijek navode na stav da se radi o filozofskom dijalogu, premda oprema teksta ukazuje da je djelo pisano po uzoru na antičku tragediju: u zaglavlju se izričito navodi postojanje hora sirmijumskih građana, „naroda“, koji ima zadatak ne samo da prati i objašnjava radnju već i da ukaže da hrišćanstvo još nije prihvaćeno na pravi način i od većine žitelja ovog grada, tada carske rezidencije i „pomoćne prijestonice Istoka“.<sup>25</sup>

Komadi „narodnog hrišćanskog pozorišta“ pisani su u kancelarijama mitropolitskih i episkopskih sjedišta i u lokalnim akademijama koje su služile za obuku retora i davanje neophodnog srednjeg obrazovanja budućim službenicima u lokalnoj administraciji. U Diokleji, i dvama njoj podređenim centrima Skadru i Ohridu (Lihnidi), u mitropolitskoj kancelariji i kancelariji prefekta provincije, nastale su hrišćanske drame za izvedbu na javnim prostorima o svetom Dioklu, svetom Cezaru, Astiusu, članovima porodice prvog dukljanskog arhiepiskopa, i drugima, koje su, nažalost, sačuvane samo po navodima sirijskih sinaksara. O njima posredno svjedoči poznati ranohrišćanski filozof Nikita iz Remezijane, koji je, po ovlašćenju dukljanskih mitropolita Basusa i Seneciona, štitio interese zvaničnog hrišćanstva u provinciji Makedoniji po odlukama Drugog vasiljenskog sabora. Poluarijanac Nikita u svom opusu posvećenom institucionalizaciji hrišćanske vjere među Skito-Sarmato-Slovenima i Gotima u više navrata kritikuje paganstvo i, kako on shvata, jednu od najznačajnijih institucija njegove moći i propagande, tragičko horsko pjesništvo,<sup>26</sup> koje predstavlja najmoćniju odbranu antičkog nasljeđa. Traži da se u scenske igre u „narodnom hrišćanskom pozorištu“ uvedu prikazi uspenja i otjelovljenja Hristovog – čime se diže ne samo protiv izuzetno žive tradicije paganskog horskog pjesništva već i protiv niza gnostičkih škola koje su, pod okriljem

<sup>25</sup> U tekstu se čak navode dva hora: „sirmijumskog naroda“ i „klera“, koji je raspoređen iza episkopskog sjedišta na kome sjedi episkop Germinije, ali drugi u komadu nema nikakvu funkciju. „Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmiensi - de fide Synodi Nicaenae et Ariminiensis arianorum. Quod gestum est in civitate Sirmiana coram omni populo, Idus januariarum, VI feria, Gratiano et Dagalaifo consule“, nakon čega slijedi opis mjesta događaja pa počinje scenski dijalog: «Eduxerunt Heraclianum et Firmianum et Aurelianum de custodio coram omni plebe, episcopo sedente in cathedra cum omni clero coram omni populo et mairoibus natu populi...» («Patrologiae cursus completus - Supplementum», vol. I, p. 345-350).

<sup>26</sup> Opus Nikite iz Remeziane objavljen je u *Monumenta Montenegrina*, vol. II.

dukljanskog arhiepiskopata, na ulicama i trgovima, povodom velikih paganskih praznika Skito-Sarmato-Slovena i Gota, izvodile prikazanja o Hristovom djetinjstvu i mladenačkim danima njegove majke.

Nikita piše i protiv najmoćnijih jeresi na prostorima Dukljanskog arhiepiskopata, katarata (novatijana) i maniheja; prvi su najveće uporište, sa gotskim arijancima, imali u Rosama (Kotoru), ukazujući da ove moćne gnostičke crkve i zajednice imaju svoju književnost, pa i jednočinke, neophodne za izvođenja o svetkovinama i u vojnim logorima, na taj način organizovano okupljajući i poučavajući mase pagana svojim viđenjima hrišćanstva, suprotstavljajući se aktima Prvog i Drugog vaseljenskog sabora i šireći hrišćanske ideje o Hristu i njegovoj majci kao ljudskim bićima bliskim Bogu u mjeri svojstvenoj svakom nadarenom i izuzetno obrazovanom čovjeku.<sup>27</sup> Episkop i propovjednik Nikita, u sporovima između pagana Skito-Sarmato-Slovena i Gota, koji su već postali zagovornici i branitelji arijanstva i manihejstva na prostorima Makedonije i Epira, čiji je glavni grad Diokleja, pokušava da izmiri dogmat koji nude vaseljenski sabori sa stavovima episkopata i obznani neophodnost stvaranja dramskog teksta koji će se vezivati isključivo za službu hrišćanskog kulta i ceremonije i biti insceniran u predvorjima hramova o danima svetaca i mučenika i na javnim prostorima tokom paganskih prazničnih manifestacija. Činjenica da je Nikitin opus postao jedno od najčešće prepisivanih i korišćenih u korpusima spisa koji su za narednih sedam-osam vjekova označili kanonizaciju hrišćanstva i propisivanje obrazaca njegove umjetnosti na prostorima koji su bili pod suverenom jurisdikcijom rimske pontifikalne

<sup>27</sup> Izvođenje manihejskih drama na prostorima Makedonije i Epira tokom IV vijeka navode ranohrišćanski, pozni latinski i protovizantijski istoričari. Manihejstvo je bila „hrišćanska vjera“ ratnika, najamnika, skito-sarmato-slovenskih i gotskih, trag o tome sačuvao se i u spomenicima ćirilske pismenosti iz XIV vijeka na prostorima današnje Crne Gore, kao što je, recimo, pljevaljski Sinodik Pravoslavlja. Jedna od najpoznatijih manihejskih drama, koju veći broj istraživača naziva *Dijalogom (u formi himne) Isusa i Djeteta*, koju je sačuvao, uprkos prazninama (lakunama) fragment M 42 iz Turfana, predstavlja remek-djelo te vrste pjesništva. Njen odlomak glasi:

„*DIJETE*: Počasti i službe sagledavam ti u očima,

Koje mi ti toliko, oh, i toliko puta darova o bože!

Strahujem samo da ćeš se ti uznijeti

Ostavljajući me da budem siroče.

*ISUS*: Sjećaj me se, maleni, kao zapovjednika ratnika.

Božanski otac Ormuzd, pod bremenom tmina

On mora ipak, zbog dobra najvišeg,

Prepustiti djecu svoju bezdanima...“ (*Henri-Charles Puech: «Sur le manichisme», Paris, 1979, p. 83-84*).

kancelarije, ukazuje na to da je jedna od najvećih bitaka za stvaranje nove „evropske hrišćanske umjetnosti“, nakon prva dva vaseljenska sabora, počela na prostorima Helade i u okrilju dukljanskog arhiepiskopata. Na tim je prostorima, po dosadašnjim, istina malobrojnim, proučavanjima, stvoreno prvo poznato načelo da je neophodno sačiniti prikazanja o Sinu Božjem i Vječnoj Djevici, njegovoj majci, koja će biti u službi odbrane dogmata „državne kanonske crkve“, ali i suprotstavljanja dramskim igrama koje su dva božanska bića svodila na antropomorfnu pagansku predstavu preko koje su poistovjećivana sa najvećim božanstvima paganskog teogonijuma.

Neproučena izvorna građa, sačuvana u većim i manjim fragmentima u korpusima helenskih i latinskih ranohrišćanskih stvaralaca, u ovom času ne dozvoljava da se cjelovitije sagleda značaj velikog pokreta stvaranja „narodne hrišćanske drame“, koji se preko prostora juga Balkana, gdje je Dukljanska arhiepiskopija bila suvereni administrator, širio u Evropu. Evidentirani su fragmenti dijelom pisani na gotskom jeziku, runskim pismom, ali nijesu i odlomci pisani sličnom azbukom za koje preovladava mišljenje da su skitsko-sarmatsko-slovenski. Stoga za sada može da se govori samo o relativno malom broju djela u kojima se spominju mučenici Skito-Sarmato-Sloveni ili Goti, po pravilu vojnici u rimskim legijama i visoki funkcioneri u lokalnoj administraciji, među kojima su i predstavnici porodice kojoj je pripadao dukljanski mitropolit i prvi ilirički primas Basus. Sa izvjesnošću u ovom času može jedino da se zaključi da je prvi zahtjev za pisanje kanonske hrišćanske drame u hrišćanskom svijetu potekao sa prostora kojim je administrirala dukljanska arhiepiskopija. Istraživači još uvijek moraju da se vezuju samo za građu koja je relativno dobro proučena: to su sinaksari iz III i IV stoljeća pisani na aramejskom, poznati kao „sirijski“, potom grčki nastali u razdoblju od IV do VI vijeka, pa Hijeronimski martirolog s početka VI ili kraja V stoljeća i, konačno, još nedovoljno proučeno rimsko pjesništvo „epohe epigona“ i retorski i filozofski spisi od III do V vijeka. Korpusi pisane građe u kojima su odlomci gotskih i skitsko-sarmatsko-slovenskih svjedočenja o utemeljivanju hrišćanske organizacije, kao i obiman korpus manihejskih tekstova (neki od najznačajnijih nastali su u Makedoniji i Epiru u IV stoljeću), nijesu istraženi – jednodušno je mišljenje malobrojnih istraživača koji se bave ovim dijelom istorije kultura Mediterana i Evrope da se u spisima nastalim na Ilirikumu, naročito u Gornjoj Dalmaciji (Diokleji) i Panoniji, krije jedan od odgovora na pitanje odakle su potekla neka od pravila pisanja književnih tekstova koji su pripadali novoj „hrišćanskoj umjetnosti“.

Vojislav D. NIKČEVIĆ

**La condamnation du drame païen et l'institution du drame chrétien  
dans les régions de l'archevêché de Dioclée (Haute Dalmatie, Epire et  
Macédoine) aux III<sup>e</sup> et IV<sup>e</sup> siècles**

Pendant III<sup>e</sup> siècle sur le territoire de sud-Illyricum, dans la plus grande partie habité par des peuples scythes, S(c)laves (Σκλαβοι) et Goths (Γοτται), sous l'influence des reformes d'empereur romain Gallien, se renouveau la tradition des mises-en-scène des tragédies - de ce mouvement témoigne quelques connus fragments, l'un de «Medée» d'un tragique goth Hosidius Guéta. Les plus grands centres d'Illyricum, Dyrrachium, Lichnide, Dioclée, Naissus et Sirmium ne possédaient pas les amphitéâtres, mais dans les académies et bureaux administratives locaux travaillaient des écrivains, le plus grand nombre d'eux chrétiens exilés des territoires de Proche et Moyen Orient, en préparant des pièces «*acta martyrum*» à l'instar des mimes et mimiambes helléniques présentées par des troupes vagabondes. Les troupes vagabondes, le plus d'Asie Mineure, jouaient des mimes d'après les romans d'origine judéo-chrétiens de l'enfance de Jésus et de la jeunesse de Marie, de cette manière, sur les places et pendant les jours des fêtes, même dans des villages et des camps militaires, faisant une grande propagande de chrétienté gnostique et hérétique.

Les fragments des oeuvres rhétoriques d'origine sud-illyrienne montrent qu'à la fin de III<sup>e</sup> et au commencement de IV<sup>e</sup> siècle des manichéens, suivis des ariens après le Premier concile oecuménique, s'installaient ici son pouvoir religieux, en apportant les rites semi-païens orientales gnostiques et juifs au milieu des Scytho-Sarmato-Slaves et Goths. A la fin de IV<sup>e</sup> siècle, sur les espaces d'Illyricum au sud de Save et Danube, sous le gouvernement de l'archevêché primatiale («*metropolia prima*») Dioclée (Doclée, Dioclétiana, Διοκλίας, Διοκλετιανας) à la tête avec métropolitain Bassus (Bassus, Βασσος), un évêque semi-arien nommé Nicétas (de Remesiane), dans ses écrits théologiques a condamné le drame païen, notamment les oeuvres des tragiques grecs et romains. Nicétas est un des premiers théologiens qui a cherché l'institution du drame chrétien, en suivant tradition plotinienne non gnostique, qui glorifiera Christ et la Vierge - cet évêque diocléen-prevalitane a établi, le premier dans monde chrétien, des formules des genres littéraires nécessaires pour le rituel latin.